

**MÜRİDİZM HƏRƏKATININ BİRİNCİ MƏRHƏLƏSİNDƏ
AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİNDƏ RUSİYA
İŞĞALLARINA QARŞI MÜBARİZƏ (1829-1834-CÜ İLLƏR)**

Vüsal İsgəndərov
Gəncə Dövlət Universiteti
isgandarovusal@gmail.com

Açar sözlər: müridizm, Azərbaycan, şimal-qərb bölgəsi, Rusiya işğalları, azadlıq mübarizəsi, müstəmləkə

Məqalədə Azərbaycanın şimal qəzalarında yayılmış müridizmin ilkin mərhələsi, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində baş vermiş üsyanlar zamanı yerli üsyançıların Dağıstan üsyançılarına müraciəti, Şeyx Şabanın rus ordusuna qarşı mübarizəsi, Zaqatala qalasına olan hücum, Car-Balakən üsyanının yatırılması və üsyan rəhbərlərinin həbs edilməsi, iştirakçıların evlərinin yerlə-yeksan edilməsi, mal-qarasının və əmlakının talan edilməsi, zorla düzən ərazilərə köçürülməsi və onların məskənlərində gürcülərin yerləşdirilməsi ilə bağlı layihənin hazırlanması, Şeyxəli xanın mövqeyi, müridlərin Dərbənd qalasına hücumu, Qazı Məhəmməd və Həmzət bəyin Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində baş vermiş üsyanlarda iştirakı araşdırılmışdır.

**THE STRUGGLE AGAINST THE RUSSIAN OCCUPATION IN THE
NORTH-WESTERN REGION OF AZERBAIJAN IN THE FIRST
STAGE OF THE MURIDISM MOVEMENT (1829-1834)**

IsgandarovVusal

Keywords: muridism, Azerbaijan, north-western region, Russian occupation, freedom struggle, colonial policy

The article covers the initial stage of Muridism in the northern regions of Azerbaijan, the appeal of local rebels to the Dagestan rebels during the uprisings in the north-western region of Azerbaijan, Sheikh Shaba's struggle against the Russian army, the attack on the Zagatala fortress, the suppression of the Tsar-Balakan uprising and the arrest of rebels. Destroying, looting livestock and property, forcibly relocating Georgians to plains, and settling Georgians in their settlements, Sheykhali Khan's position, the attack of the disciples on the Derbent fortress, Gazi Muhammad and Hamzat Bey's participation in the uprisings in the north-western region of Azerbaijan were investigated.

БОРЬБА ПРОТИВ РУССКОЙ ОККУПАЦИИ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ РАЙОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ПЕРВОМ ЭТАПЕ МЮРИДИЗМА (1829-1834 ГГ.)

Искендеров Вюсал

Ключевые слова: мюридизм, Азербайджан, северо-западный регион, российская оккупация, борьба за свободу, колониальная политика.

В статье освещается начальный этап мюридизма в северных районах Азербайджана, обращение местных повстанцев к дагестанским повстанцам во время восстаний в северо-западном районе Азербайджана, борьба шейха Шабы против русской армии, нападение на Загатальскую крепость, подавление царско-балаканского восстания и арест мятежников.-Уничтожение, разграбление скота и имущества, насильственное переселение грузин на равнины и расселение грузин в их поселениях, позиция Шейхали-хана, нападение учеников на Дербентскую крепость, Гази Исследовано участие Мухаммеда и Гамзат-бека в восстаниях в северо-западном районе Азербайджана.

Qafqazda müridizmin ilk təbliğatçısı görkəmli din xadimi, sufi şeyxi Kürdəmirli İsmayıl Əfəndi olmuşdur. 1823-cü ildə Şirvanın Kürdəmir kəndində İsmayıl Əfəndi ilə görüşən Məhəmməd Yaraqi, bu görüşdən sonra onun fikirlərinin təsiri altında Dağıstanda müridizmin təbliğinə başlamışdı. Kürdəmirli İsmayıl Əfəndinin Qafqazın müxtəlif bölgələrindən olan müridləri bu təlimin müsəlmanlar arasında yayılması ilə məşğul olurdular. Həmin vaxtı bu təlimin Azərbaycanın şimal qəzalarında geniş şəkildə yayılmasında müridizm şeyxləri tərəfindən bunun üçün görən və verilmiş ardıcılıqların, müridlərin xüsusi rolu olmuşdur. Onlardan müridizmin Azərbaycanda ən güclü təsirə malik olduğu şimal-qərb bölgəsində - Car-Balakəndə Hacı Şəfi bəy[15,c.99], Qəbələ məntəqəsində Şıx Nəbi[7,v.309], Nuxa qəzasında Dəmirqaya[17,v.49-50], Xaçmaz məntəqəsində Hacı Nüseyin Əfəndi və Hacı Məmməd Əfəndi idilər[23, v. 69]

Hacı Şəfi bəy barədə rus mənbələrində qeyd olunur ki, o, Azərbaycan müridizminin banilərindən olmaqla, Molla Yaraqlı ilə dostluq münasibətində olub, digər təriqətçilərlə sıx əlaqə saxlayıb. Hacı Şəfi bəy Hüseyn xan Şəki əyalətində olarkən bütün xalqı rus hökumətinə qarşı silahlandıraraq, xalqı ruslara verdiyi andı pozmağa və xanı ermənilərə qarşı zorakılıq etməyə təhrik etdi[3, c.11].

Dağlı icmaları arasında şəriəti yaumağa başlayan Qazı Məhəmməd isə bu məqsədlə adamlarını şəriəti qəbul etmək çağırışı ilə qonşu icmalara göndərirdi. Onun yaxın adamlarından olan təriqətçi Hacı Yəhya 1829-cu il

iyulun sonunda Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə, Car-Balakənə gələrək Katex kəndində məskunlaşmışdı. Knyaz Çavçavadze bundan xəbər tutanda podporuçik Natsvalovu Hacı Yəhyanı vermək tələbi ilə carlıların yanına göndərir. Lakin carlılar Məmmədveli Çanka oğlu, Hacı Mahmud oğlu və Katex kəndxudası İbrahim Çadar oğlunun timsalında öz nümayəndələrini göndərərək Hacı Yəhyanın Rusiya əleyhinə heç bir hərəkət etmədiyini, yalnız dini ibadətlə məşğul olduğunu bildirirərək, ahıl yaşda olduğu üçün onu onu rahat buraxmağı xahiş edirlər. Lakin rus komandanlığının artan təzyiqləri qarşısında carlılar Hacı Yəhyanı qoruya bilməyəcəklərini başa düşürlər və o gizlicə Car-Balakəndən getmək məcburiyyətində qalmışdı.[2,c.133]

Bu arada 1830-cu ilin yazında Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində baş vermiş üsyan zamanı yerli üsyançıların Dağıstan üsyançılarına müraciət etməsi müridizm hərəkətinin Cənubi Qafqaza da yayılması üçün real imkanlar yaradır. Beləki, 1830-cu ilin fevralında Azərbaycan ərazisində son azad məntəqə olan Car-Balakən camaatlıqları işğal olunur. Bu bölgəyə yürüş üçün ruslar qış aylarını ona görə seçmişdilər ki, həmin vaxtı dağlar qarla örtüldüyünə görə carlıları Dağıstandan gələ biləcək yardımdan məhrum edirdi. Bu zaman həm də carlıların dağlara çəkilməsi qeyri mümkün olurdu. Car-Balakən camaatlıqlarının tutulmasından sonra həmin ilin martın 4-də baş komandan İ.F.Paskeviç tərəfindən “Car-Balakən vilayətinin idarə olunmasına dair qaydalar” hazırlanmış və burada knyaz Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə Müvəqqəti İdarəçilik təşkil olunur.[18,c.439-443]

Camaatlıqların daxili idarəçiliyinin ləğv edilməsi burada 1830-cu ilin mayın sonlarından dekabr ayına kimi davam etmiş güclü üsyana səbəb olur. Car-balakənlilər Dağıstanın Ankratl, Curmut, Tlanada, Andalal kimi icmalarına göndərdikləri məktublarda yazırdılar: “Çoxumuz vətən xatirinə malımızı tərk etdik, kafirləri tərk etdik. Sən, Şeyx Şaban, qoşununla çıx! İndi dişimizi qıcamışıq və bundan utanmırıq, əksinə, bunu borcumuz hesab edirik, çünki biz incimiş adamlarıq. Qalan göstərişlərimizi sizə bunu verən şəxsdən ala biləcəksən. Bunu ancaq Allah üçün, Allah üçün və Allah üçün edin”. Şeyx Şaban cavab məktubunda dağlardan qar əriyəndə böyük bir ordu ilə carlıların köməyinə gələcəyini vəd edirdi.[2,c.133]

Şeyx Şaban Hacı Şəfi bəylə birlikdə Car-Balakəndə təriqətin başlıca təbliğatçılarından olmaqla yerli əhali arasında böyük nüfuza malik idilər. Bu bərədə Bolkonski qeyd edir ki, imam Qazı Məhəmmədə Şeyx Şabandan daha yaxşı yoldaş və köməkçi tapmaq çətin idi, ona görə də imam ona inanırdı və müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün icazə verdi. Şaban nəinki özünü doğrultdu, həm də himayədarının bütün ümidlərini üstələdi: o, həqiqətən də təkcə dinc olmayan dağlılar arasında deyil, hətta Car-Balakənlilər arasında da möcüzələr göstərdi. Volkonski eyni zamanda qeyd edirdi ki, carlılar rusların əlindən Zaqatalanı almaq və orada qala tikməyə mane olmaq niyyətindədirlər. Carlıların

bu niyyətindən xəbərdar olan Şeyx Şaban rusların qala tikintisini davam etdirdiyi bir vaxtda Cara və digər icmalara müraciət ünvanlayır.[2,c.109]

Car-Balakənlilərin yardım barədəki müraciətindən sonra Şeyx Şaban Andalalda imam Qazi Məhəmmədlə görüşüb Car-Balakənə yürüş planını və sonrakı hərəkətləri müzakirə etmişdi. Ruslara qarşı ümumi hərəkət üçün mayın 21-də başlayan Qurban bayramı günü təyin edilmişdi. Bu məqsədlə Qotsatldan Həməzət bəyin (Dağıstan və Çeçenistanın ikinci imamı) başçılığı altında 2 min nəfərlik dəstə Car-Balakən bölgəsinə və oradan da Kaxetiyaya yürüş etmək niyyətilə hazırlıqlara başlayır. Tlenserux, Karax, Mukrax və Boxnada sakinləri isə istilərin səngiməsi və taxılın yığılması ilə carlıların köməyinə gələcəkləri barədə söz verirlər[3,c.112-133].

Bu arada baş komandan Paskeviç tərəfindən Car-Balakən Vilayətinin rəisi Bekoviç-Çerkasski gen-m Sergeyevlə əvəz olunur. Mayın 27-də bu bölgəyə gələn Sergeyev dağlıların hər an bu bölgəyə hücum təhlükəsinin olduğu bir vaxtda Zaqatala qalasının tikintisinin yarımçıq vəziyyətdə görünür. O, Qafqaz komandanlığına məktubunda bu barədə yazırdı ki, qalanın şimal-şərq tərəfində xəndək qazılaraq iki arşından 2,5 arşına qədər divar ucaldılmış, şimal-qərb tərəfdə isə yarıq ətrafında yalnız bünövrə qoyulmuş və yalnız bəzi yerlərdə divar 1,5 arşına qədər ucaldılmışdır. Qalanı təchiz etmək üçün silahlar hələ gətirilməmişdi[24,c.220].

İyunun 3-də Şeyx Şabanın Dağıstanın Curmut icmasına gəlməsi və buradan Balakəni tutmaq niyyətində olması barədə xəbər alan Segeyev bu məntəqəni əlavə qüvvələrlə gücləndirir. İyunun 11-də Şeyx Şabanın bir dəstəsi Roqnoor adlanan yeri tuur, həmin vaxtı onun özü isə, hələ 500 müridlə Saldə kəndində oturub Ankratlın hər yerindən əlavə qüvvə toplayırdı. Həməzət bəy də eyni zamanda Tlenserux, Karax və Andalalda dəstələr toplayırdı. Şeyx Şaban Saldadan Car-Balakən icmalarına məktub göndərərək, “bütün icmaların həmişəki kimi müsəlman şəriəti qaydalarında qalmasını və Rusiya qanunlarına tabe olmamasını” təmin etmək niyyətində olduğunu bildirərək, həmin icmaların kəndxudalarından onun yanına gəlmələrini xahiş edir. Bu məktubu alan balakənlilər, onlara təyin edilmiş məhkəmə icraçısı Meşeryakovun və yerli milislərin toplanmasını tələb edən mayor Buçkiyevin əmrlərinə tabe olmaq istəmədiklərini bildirdilər. İyunun 17-də isə artıq Balakən ətrafındakı yüksəkliklər müridlər tərəfindən tutulmaqla Katex kəndxudası Sodoril İbrahim kənddə dağlıların 200 nəfərlik ilk dəstəsi ilə görüşür[24,c.220].

İyunun 19-da Şeyx Şaban 2 minlik dəstə ilə Car-Balakənin Qəbizdə kəndinə enir. Burada dağlıların 200 nəfərlik ön dəstəsi ilə podpolkovnik Platonovun başçılığı altındakı iki diviziondan ibarət hissə arasında ilk toqquşma baş verir. Şiddətli atışmadan sonra ruslar itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur olurlar. Buradan tələsik Balakənə gələn Şeyx Şaban qalada 3 topla təchiz olunmuş 720 nəfərlik rus hissələrini mühasirəyə aldı. İyunun 20-21-də burada

tərəflər arasında getmiş döyüşlər Zaqatala qalasından Sergeyevin başçılığı altında köməyin gəlməsindən sonra dağlı və yerli üsyançıların birləşmiş qüvvələrinin mühasirədən əl çəkib geri çəkilməsi ilə nəticələnir.[3,c.116-118]

Həmin ilin oktyabrın 15-də Köhnə Zaqatala qalasına olan hücum üsyançıların qələbəsi ilə başa çatdı. Smirnovun yazdığına görə Zaqatalanı geri almaq üçün uğursuz cəhd edən general Strekalovun başçılığı altındakı rus hissələri təkə ölü olaraq 220 nəfər itirərək geri çəkilməli olurlar.[24,c.55-56] Hərbi komandanlıq tərəfindən verilmiş məlumatlara əsaslanan Qizetti isə Zaqatala yaxınlığında baş vermiş döyüş zamanı ruslardan 6-ı zabit olmaqla 249 nəfərin öldürüldüyünü, 11-i zabit olmaqla 152 nəfərin yaralandığını qeyd edir.[4,c.24]

Müridlərin Car-Balakənə olmuş bu yürüşü barədə məlumat verən imam Şamilin şəxsi katibi Məhəmməd Tarir al-Karaxi yazır ki, bu zaman müridlər ruslardan hətta qənimət kimi top ələ keçirmişdilər. Onun yazdığına görə müridlər topu söküb onun sirrini öyrənməyə çalışsalar da buna müvəffəq ola bilməmişdilər.

Həmin ilin noyabr ayında Əliabad kəndinə olan iki uğursuz hücum cəhdindən sonra isə rus hissələri ayrı-ayrı üsyan mərkəzlərindəki hərəkatı yatırırırlar.

Beləki, ruslarla danışıqlara getmək məcburiyyətində qalan Şeyx Şabanın həmin ilin noyabrın 10-da öz dəstəsi ilə Köhnə Zaqatala qalasını tərk etməsi, ardınca isə Həmzət bəylə qardaşı Murad bəy də eyni addımı atması yerli üsyançıları dağlı müridlərin yardımından məhrum edir. Şeyx Şaban və Həmzət bəyin ruslarla danışıqlarında irəli sürdüyü şərtlərdən biri də dağlı mürid dəstələrinin bu bölgədən sərbəst şəkildə dağlara çəkilməsinə şəraitin yaradılması ilə yanaşı, eyni zamanda Car-Balakənli üsyançılar üçün amnistiyanın verilməsi olmuşdur. Lakin danışıqlara gəlmiş Şeyx Şaban, Həmzət bəy və Murad bəy rus komandanlığı tərəfindən xəyanətkarcasına həbs olunaraq Tiflisə göndərilmişdilər[24,c.221]. Noyabrın 14-də qəti hücum keçən ordu hissələri üsyançıların müqavimətini qırmağa müvəffəq oldular və keçirilən əməliyyat nəticəsində Köhnə Zaqatala qalası və Car ələ keçirildi[1,s.80]

Bir müddət Metex qalasında saxlanılan Şeyx Şaban qardaşı Dibir Məhəmmədin, Həmzət bəy və Murad bəy isə Həmzət bəyin azyaşlı qardaşı oğlu Keyxosronun əmanət kimi Tiflisə göndərilməsindən sonra azad olunmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, qısa bir müddətdən sonra Keyxosrov xəstələnərək Tiflisdə vəfat etmişdi. Doğma kəndi Qotsatla qayıdan Həmzət bəy bir müddət ruslara verdiyi sözünə sadıq qalaraq, qardaşı oğlunun həyatı onun davranışından asılı olduğundan döyüşlərdə iştirak etməsə də, Keyxosronun ölümündən sonra onun əl-qolunu bağlayan heç bir səbəb qalmadığından imam Qazi Məhəmmədə qoşularaq, yenidən müridizm hərəkatında fəal şəkildə iştirak etməyə başlamışdı.[10]

1830-cu il Car-Balakən üsyanı əsasən yatırılsa da dağıstanlı müridlərdən ibarət dəstələrin gəlişi ilə vaxtaşırı alovlanan bu üsyan dekabrın sonuna kimi davam etmişdi. 1830-cu il dekabrın sonunda Qazı Məhəmməd tərəfindən göndərilən Əliçulla Mahama və Xala Mahamanın başçılığı altındakı mürid dəstəsinin Balakənə gəlməsi ilə Balakənin beş verstliyində yerləşən 60 evdən ibarət Salban kəndinin bütün sakinləri, eləcə də Katex, Balakən və Car kəndlərinin sakinlərinin bir hissəsi müridlərə qoşulmuşdu[2,c.133].

1830-cu ilin dekabrında üsyan yatırıldıqdan sonra Çapar Əli, Huhli və Cimçili kimi Car toxumlarından (nəsil) olmaqla 32 nəfər üsyan rəhbəri həbs edilir. Onların arasında Car bölgəsində müridizmin əsas təbliğatçıları olan Katex kəndxudası Kutur Süleyman oğlu, İbrahim Zaqar oğlu, Abdulla və Səfər Hacı oğlu var idi. Sonuncu iki nəfər Car-Balakən camaatlıqlarının nümayəndələri kimi Dağıstana yardım xahişli məktublar aparmışdılar[15,c.135].

Üsyanın yatırılmasından sonra onun iştirakçılarının cəzalandırılması məqsədilə baş komandan Paskeviç Strekalova bütün xainlərin evlərini yerlə-yeksan etməyi, mal-qarasını və əmlakını isə talan üçün gürcülərə və Kaxetiya milisinin ixtiyarına verməyi əmr etmişdi. Bununla belə, əmrə görə Car kəndi vasitəsilə sərbəst ünsiyyətə mane olan evlər dağıdılmalı və məhv edilməli idi. Qalan evlər isə gürcülərin mülkiyyətinə verilməli idi, gürcülər bunun üçün onları qorumağa borclu idilər. Həyəcanların əsas səbəbkarlarının hərbi məhkəmələr tərəfindən mühakimə olunaraq onlardan iyirmi beş nəfərə qədərini güllələnməsi, qalanlarının isə dəmirlə zəncirlənərək Tiflisdə saxlanması əmr edilirdi[16,c.176-177].

Üsyan etmiş Car-Balakənlilərin yurdlarından çıxarılarq zorla düzən ərazilərə köçürülməsi və onların məskənlərində gürcülərin yerləşdirilməsi ilə bağlı xüsusi layihə hazırlanmışdı. Həmin layihəyə görə İmeretiyadan Telav və Sığnaq qəzalarına köçürülmüş 200-ə qədər ailə 1830-cu il üsyanından sonra əhalisi pərənpərən salınaraq ərazisi tarımar edilmiş Car kəndinə köçürülməli idi. Rus komandanlığının fikrincə burada yaşayış üçün yararlı halda olan evlərin hələ də qalması, eləcə də ərazisinin kifayət qədər münbit torpağa malik olması burada yerləşdiriləcək gürcü köçkünlərə qısa vaxtda burada öz təsərrüfatlarını qurmağa imkan verəcək. [9,v.46-48]

Üsyanda iştirak etmiş bölgə əhalisinin bir hissəsinin Gürcüstan və Erməni vilayətinə köçürülməsi ilə bağlı da planlar hazırlanmışdı. Bu məqsədlə 1831-ci ilin yazında hazırlanmış ikinci layihə isə Car-Balakən əhalisinin Gürcüstan ərazisinə köçürülməsini nəzərdə tuturdu[14,v.4]

1831-ci ilin yayında hazırlanmış üçüncü layihə ilə üsyanda iştirakına, bölgəyə gəlmiş Həməzət bəyə kütləvi şəkildə qoşulduğuna görə Car-Balakənin Balakən kəndindən 241 nəfər Gürcüstan ərazisinə, 132 nəfər isə Erməni vilayətinə köçürülmüşdü. Köçürülənlərin tez bir zamanda yerli gürcü əhalisi

içərisində assimilyasiya olunması məqsədilə car-balakənlilər hər kənddə bir və ya iki ailə olmaqla yerləşdirilmişdilər[9,v.39-42].

Bu tədbirlərə 1830-cu il Car-Balakən üsyanının iştirakçılarının bir hissəsi Dağıstana qaçaraq müridizmə qoşulmuş, bir hissəsi rus komandanlığı tərəfindən Gürcüstan, digər hissəsinin isə Erməni vilayətinin ərazisinə köçürülməklə pərən-pərən salınmışdı.[20,c.131]

Üsyanın yatırılmasından sonra onun iştirakçılarının bir hissəsi ayrı-ayrı dağ icmalarında gizlənir, digər hissəsi Qazı Məhəmmədin başçılığı altında gedən müridizm hərəkatına qoşulurlar. Beləki, Car-Balakənlilər üsyançıların bir hissəsi dağlara çəkilən müridlərlə birlikdə getmiş, digər hissəsi isə çar hakimiyyətinin təqiblərindən dağlara qaçaraq müridizm tərəfdarlarına qoşulmuşdular. Təsadüfi deyildi ki, ikinci imam Həməzət bəyin hətta şəxsi müfizəsində car-balakənlilər mühacirlər yer almışdılar[5,c.131].

Müridizmə qoşulmuş car-balakənlilərin yaxından iştirakı ilə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə vaxtaşırı baş verən yürüşlər rus komandanlığını ciddi narahat etməklə onun qarşısının alınması məqsədilə müəyyən tədbirlər görmək məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu. Car-Balakən vilayətinin rəisi genm Reut Əlahiddə Qafqaz Korpusunun qərargah rəisinə yazdığı raportunda Dağıstana qaçmış car-balakənlilərin yerli əhali arasındakı nüfuzundan istifadə edərək burada həyəcanlar törətməsinin qarşısının alınması, eləcə də onları dağıstanlılardan aralamaq məqsədilə əfv etməyi təklif edirdi[21,v.213].

Qazı Məhəmmədin eyni zamanda bu yürüş ərəfəsində keçmiş Quba və Dərbənd hakimi Şeyxəli xanın həmin vaxtı Qacar İranda olan oğluna da xəbər göndərməsi, bu dəvətin nəticəsi olaraq onun İranda sığınacaq tapmış Şimali Azərbaycanın digər xan ailələrinin nümayəndələri ilə birlikdə Qafqaza yola düşməsi barədə də məlumatlar vardır[11,v.174].

Qalaya yürüş ərəfəsində qala komendantına və şəhər əhalisinə müraciət edən Qazı Məhəmməd komendantı qalanı təslim etməyə[12,v.174] şəhər əhalisini isə kafirlərə itaət göstərməməyə, imanlarında sabitqədəm olmağa çağırırdı. İmam müraciətində qeyd edirdi ki, biz müsəlmanlar üçün xeyirxah, kafirlər üçün isə qorxuluyuq və müsəlmanlara kömək etmək üçün yola çıxmışıq. Şəhərin əhalisi kafirlər üçün müəyyən olunmuş əzabdan qurtulmaları üçün imanında möhkəm olmalıdırlar. Onlar ruslara tabe olmamalı və heç nədən qorxmamalıdırlar, çünki İslam dini zəfər çalacaq[22,c.175-176].

Səkkiz milik qüvvə ilə avqustun 20-də Dərbənd qalasına hücumla başlayan müridlər qalada və ətrafdakı bağlarda mövqe tutan rus hissələrinin top atəşləri ilə qarşılaşırlar. Top mərmiləri üsyançıların sıralarında ciddi tələfatlar törədirdi. Buna baxmayaraq Dərbənd qalasının bir həftə davam etmiş mühasirəsi zamanı müridlər hər gün qalaya hücum təşkil etmişdilər[19,c.534]. Bu müddətdə müridlər qalaya girmək üçün bir-neçə dəfə uğursuz cəhdlər etmiş,

ayrı-ayrı mövqelərin ələ keçirilməsi uğrunda tərəflər arasında şiddətli döyüşlər getmişdi.

Yeni hissələrin Dərbəndə doğru hərəkət etməsi Qazı Məhəmmədi avqustun 27-də mühasirədən əl çəkməyə vadar edir. Rus mənbələrində Dərbəndin 7 gün davam etmiş mühasirəsi zamanı (avqustun 20-dən 27-ə kimi) rus hissələrindən 6 əsgərin öldüyü, 19 əsgərin yaralandığı qeyd olunur[4,c,27].

Zissermanın yazdığına görə Qazı Məhəmmədin Dərbənd yürüşü uğurla nəticələnəcəyi təqdirdə bu hərəkət, Şamaxıya kimi bütün müsəlman əhalisinin həyəcanlarına səbəb olardı. Onun sözlərinə görə Dərbəndin süqutu ilə şübhəsiz ki, Quba qəzası üsyana qalxacaqdı, həyəcanlar buradan Zaqatala dairəsinə və Nuxa qəzasına, nəticə olaraq bütün müsəlman diyarına yayılırdı.[11,c.98-99]

Dərbənd bölgəsindən geri çəkilən Qazı Məhəmməd müridlərin əsas hissəsi ilə Tabasaranı tərk edərək Burnaya qalasına çəkilir[6,c.98-99]. Müridlərin Dərbənd ətrafındakı məğlubiyyətinin başlıca səbəbini Zisserman onların "...yoldaşlarının qalaqlanmış meyitləri üzərindən düşmənin qala divarlarına dırmaşmağa adət etməməsi..." ilə izah edirdi [11,c.703].

1832-ci ilin yayında Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi olan Car-Balakən vilayətində növbəti dəfə həyəcanlar baş verir. Baron Rozenin Car və Zaqatala kəndlərindəki ruslar tərəfindən yandırılmış, lakin dağılmamış evlərin tamamilə dağıdılması, Zaqatala dərəsindəki ağacların kəsilərək yolların təmizlənməsi tədbiri əhalinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Bölgənin dağıtəyi kəndlərinin sakinlərinin çoxu Alazansahili düzən ərazilərə köçürülmüş, bundan yaxa qurtarmaq istəyənlərin bir hissəsi isə dağlara qaçmışdılar. Bolkonskinin yazdığına görə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi sərhəddə yerləşmiş Dağıstanın cənub-qərb icmalarında mövqe tutmuş qaçqın car-balakənlilər Çanka Vəli, Xala Mahama, Bibil və Tahirin başçılığı altında bu bölgəyə tez-tez yürüşlər edirdilər[3,c.174].

1832-ci ilin mayında Qazi-Məhəmməd iki carlının vasitəsilə çar-balakənlilərin məskunlaşdığı Tlenserux icmasının sakinlərinə məktub göndərir və bildirir ki, tezliklə onların yanına cəsur komandir Çupanı göndərəcək. Onlar Çupan üçün ordu toplamalı, 10-16 günlük ərzaq verməli və onunla birlikdə Muxax dərəsinə (Muxax Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində, Car-Balakəndə kənddir) getməlidirlər. Tlenseruxlular imama cavab verirlər ki, əgər o, Qotsatldan olan Həməztlə birlikdə onlara rəhbərlik etsə, hərəkətə keçməyə hazırdırlar[24,c.223].

Rusların verdiyi məlumatlara görə artıq həmin ilin iyunun sonlarında Həməzət bəyin, qardaşı Murad bəyin və qardaşı oğlu Çupanın başçılığı altında olan qüvvələrin (onların tərkibində 1830-ci il üsyanının məğlubiyyətindən sonra qaçaraq Dağıstanın cənub icmalarında məskunlaşmış carlılardan ibarət 300 nəfərlik dəstənin də olduğu bildirilir) Curmut kəndi vasitəsilə Car-Balakən vilayətinə yürüş etmək məqsədilə Dindi dağında toplaşmışdı[24,c.223]. Baron

Rozen də hərbi nazir knyaz Çernışevə yazdığı 1832-ci il 15 iyul tarixli raportunda 400 nəfərlə Curmut icmasına gələn Həmzət bəyin oradan topladığı qüvvə ilə Car-Balakənə enərək yerli əhalini həyəcanlara qaldırdığı bildirilirdi[13,c.553].

Həmzət bəyin mürid dəstəsinin carlıların dəvətilə bu bölgəyə gəlişi ilə bölgənin Car, Tala, Katex, Matsex və Almalı kəndlərinin üsyançı dəstələri də ona qoşulmuşdular. Tsarskiye Kolodsadan gələn qüvvələrlə Muxax dərəsinə enmiş müridlərə qarşı hərəkətə başlayan Car vilayətinin rəisi gen-m Karpovun başçılığı altındakı rus hissələri ilə ilk toqquşma iyulun 17-də Muxax, ardınca isə üsyana qalxmış Tala kəndinin yaxınlığında olur. Bu döyüşlərdə üsyançılardan 20, ruslardan 2 nəfərin öldürüldüyü, 12 nəfərin isə yaralandığı barədə məlumat verilir. Qısa bir vaxtda üsyançılara qarşı gen-m Çavçavadze və gen-l baron Rozenin başçılığı altında 10 min nəfərə yaxın qüvvə səfərbər olunur.[13,c.554]

Bu arada isə bölgənin Masex, Katex, Şambul və Balakən kəndlərini tutan Həmzət bəy yerli əhalinin də ona qoşulması ilə əsas qüvvələrin topladığı Qabizdə kəndinə gəlir. Buradan iyulun 27-də hərəkətə başlayan Həmzət bəyin başçılığı altındakı üsyançı dəstə bölgənin ən böyük ingiloy kəndi olan və daim çarizmin zorakı xristianlaşdırma siyasətinə qarşı mübarizənin önündə getmiş Əliabadı tutsa da, müridlər tezliklə Tsarskiye Kolodsadan gələn baron Rozenin başçılığı altındakı rus hissələrinin təzyiqi nəticəsində kəndi tərk etməli olurlar. İyulun 30-da bölgənin Muxax yaxınlığında tərəflər arasında baş vermiş döyüş baron Rozenin başçılığı altındakı rusların qələbəsi ilə başa çatır. Bu zaman Həmzət bəyin dəstəsindən 20-ə qədər adamın əsir alındığı və onların içərisində 1830-cu ildə baş vermiş Car-Balakən üsyanının rəhbərlərindən olmuş, onun məğlubiyyətindən sonra isə dağlara qaçaraq müridizmə qoşulmuş, Qazı Məhəmmədin yaxın silahdaşlarından birinə çevrilmiş carlı Molla Tsetovun olduğu göstərilirdi.[13,c.555-556] Bu, əvvəlki üsyanın məğlubiyyətindən sonra car-balakənlilərin bir çoxunun müridizmə qoşulması faktını bir daha təsdiqləyir.

Bu arada, iyulun 26-da Novqorod Draqun alayının bir divizionu, 1-ci gürcü piyada alayının 800 piyadası və 500 milisdən ibarət böyük qüvvə Dedoplis-tskarodan Alazan çayı istiqamətində hərəkətə başlayır. Nəticədə ləngliyərkə Zaqatala qalasına hücum üçün firsəti əldən verən Həmzət bəy ruslarla qəti döyüşə girməkdən çəkinərək dağlara çəkilir. Tədqiqatçıların yazdığına görə Həmzət bəyin uğursuzluğuna səbəb onun uzun müddət gözləmə mövqeyi tutması, bu səbəbdən də isti iqlim şəraitinə öyrəşməyən dəstəsindəki dağlılar arasında müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin yayılması idi.[24,c.224]

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimal-şərqi Qafqaz dağlılarının azadlıq hərəkətinin ilk iki imamı Qazı Məhəmməd və Həmzət bəyin mübarizələri Azərbaycanla sıx şəkildə bağlı olmuşdur. XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində baş vermiş üsyanlarda onlar yaxından iştirak etmişdilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Əliyeva İ.N. İngiloylar: zorakı xristianlaşdırmaya və gürcüləşdirməyə qarşı mübarizə tarixindən. Bakı: 2019,– 372 səh.

Rus dilində

2. Волконски Н.А. Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 гг. в связи с мюридизмом. //Кавказский сборник, т.ХІІ, Тифлис, типография окружного штаба, 1888, с. 109, 133
3. Волконски Н.А. Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 гг. в связи с мюридизмом. Кавказский сборник, т. ХІІ, с. 116-118
4. Гизетти А.Л. Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско- горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае, 1801-1885 гг. Тифлис: Издательство военно-исторического отдела при штабе Кавказского военного округа, 1901, 222 с.
5. Даниялов Г.А. Имамы Дагестана. По долинам и скалам Дагестана. Махачкала, 1996. 246 с.
6. Движение горцев Северного Кавказа в 20-50 гг. ХІХ века. Махачкала: Дагестанское книжное издательство. 1959, 430 с.
7. Доклад нач-ка гражданского управления Закавказским Краем ген-л. Бебутова Кавказскому Наместнику, от 12-го августа 1850 года. ГМТА, f. 3, сіу. 1, іş 907. v. 309.
8. Докладная записка о переселении государственных крестьян-хизанов и имеретинских жителей в Джаро-Белоканскую область от 17-го ноября 1831 года. ГМТА, f.2, s.1, іş2670,v.46-48ar
9. Докладная записка управляющего гражданской частью в Закавказском крае ген.-адъютанта Панкратьева от 11-го июля 1831 года на имя главноуправляющего Грузией ГМТА, f.4, s.2, іş.2498, v.39-42 arxa
10. Доного Х.М. Аманаты. Заложники большой политики. http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=1&art=951#_ftn6
11. Зиссерман А.Л. *Осада Бурной и Дербента Казы-Муллой в 1831 году.* // *Русский Вестник*, 1864, № 12, с. 723
12. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, 648 с.
13. Отношение барона Розена к гр. Чернышеву, от 15-го июля 1832 года. АКАК, т. 8, с.553
14. Отношение главнокомандующего Отдельным Кавказским корпусом ген.-фельдмаршала Паскевича-Эриванского Грузинскому гражданскому губернатору от 25-го апреля 1831 года о переселению джарцев в Грузию. ГМТА, f.16, s.1, іş 4415,v.4

15. Петрушевский И.П. Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX в. Махачкала, 1993, 166 с.
16. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 5-й, вып. 1-й. Время Паскевича. Тифлис: Типография Окружного Штаба Кавказского военного округа, 1889, 335 с.
17. Представление Шемахинского военного губернатора нач-ку гражданского управления Закавказским Краем ген-л. Бебутову, от 8-го сентября 1849 года. ГМТА, ф. 3, сіу. 1, іş 907. v. 49-50 аghа.
18. Проект прокламации гр. Паскевича к Джарскому и Белоканскому обществам, от 25-го февраля 1830 года. АКАК, т. 7, с 439-443
19. Рапорт ген.-адъют. Панкратьева гр. Чернышеву, от 5-го сентября 1831 года // АКАК, т. 8. Тифлис, 1881, с. 534
20. Рапорт начальника Армянской области главнокомандующему Отдельным Кавказским Корпусом ген.-адъютанту барону Розену от 21-го ноября 1831 года о переселенных жителях сел. Белокан Джаро-Белоканской области в числе 132 душ в Армянскую область. ГМТА, ф.4, s.2, іş.2498, v.86-89
21. Рапорт начальника Джаро-Белоканской области ген.-м. Реутта начальнику штаба Отдельного Кавказского корпуса ген.-л. Панкратьеву от 20-го мая 1831 года, v. 213-213 аghа
22. Смирнов Н.А. Мюридизм на Кавказе. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963, 242 с.
23. Список лиц арестованных в Хачмазском и Кабалинском участках по подозрению в разных противозаконных действиях. ГМТА, ф. 3, сіу. 1, іş 907. v. 69.
24. Шехмагомедов М.Г. и др. Тленсерух в конце 18-19 вв.: историко-документальное исследование (на основе изучения материалов коллекции «Усман-дибира ал-Ири»). М.Г. Шахмагомедов, Ш.М. Хапизов, Д.М. Маламагомедов. Махачкала, 2015. 378 стр.